

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ՝ ՄԵՐՕՐՅԱ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՈԳՄԱՆ ԱՌՀԱՎԱՏՉՅԱ

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒԼԶԱՏՅԱՆ
Վանաձորի պետական համալսարան

Մանուկ Աբեղյանն առաջինն էր, որ արևելահայերենի գիտական տեսությունը շարադրեց՝ հիմնվելով մեր լեզվի իրական կառուցվածքի վրա:

Ժամանակի թռուրտով պայմանավորված՝ հետին պլան էին մղվում հատկապես Արևմուտքում կրթություն ստացած անձինք և հենց այդ անձանց հանգամանքով պայմանավորված՝ նրանց ստեղծած գիտական արժեքավոր արտադրանքը: Ինչ խոսք, հետաբեղյանական ժամանակներում եղել են արդի հայերենին վերաբերող արժեքավոր և ուշագրավ հետազոտություններ, սակայն հարկ է արձանագրել, որ այդ շրջանը հայերենագիտության զգալի ասարք է, որովհետև Մ. Աբեղյանի՝ մեր լեզվի բնույթին հարազատ շարահյուսությունից, որն իր տրամաբանականությամբ ու հիմնարարությամբ այսօր էլ մրցակցելի է արևմտյան դպրոցների հետ, հետագա լեզվաբանները հրաժարվեցին և մեծ չափով ռուսերենի քերականության վրա ձևեցին արևելահայերենի քերականությունը:

Վերանայելու անհրաժեշտություն կա և՛ հնչաբանական, և՛ ձևաբանական բազմաթիվ հարցեր, որոնք հետաբեղյանական շրջանում տարբեր պատճառներով խոտոր գնահատումների են արժանացել:

Ասվածը չի նշանակում, թե անթույլատրելի են Մ. Աբեղյան գիտնականի տեսակետների վիճարկումները: Բնավ: Պարզապես այն արժեքավորությունը, որ Մ. Աբեղյանով է ստեղծվել հայ լեզվաբանության մեջ, արժանին էլ պետք է հատուցել՝ վերականգնելով մեր լեզվի էությունից բխող այն դրույթները, որոնք բացահայտել է գիտնականը:

Մ. Աբեղյանի տեսությունը հետաքրքիր է և կարևոր իր ներուժությամբ: Այն ստեղծագործելու հնարավորություն տվող հայեցակարգ է, և սույն հետազոտության մեջ նման մի փորձ է արված՝ վերահաստատելու արեղյանական ուսմունքի մի քանի էական դրույթներ արդի լեզվաբանության նորագույն մեթոդաբանությամբ, այդ թվում՝ նշանագիտական հայեցակերպով:

* **Դավիթ Գյուլզատյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՎՊՀ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ

Давит Гюльзатян – кандидат филологических наук, доцент кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета

Davit Gyulzatyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chair of Armenian Language and Literature, Vanadzor State University

Էլ. փոստ՝ davitgiulzadyan@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3350-5844>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 02.02.2026

Գրախոսվել է՝ 16.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

Քանալի բառեր – ստորոգելի, ստորոգյալ, ստորոգիչ, գերակա, ենթակա, նշան, նշանակյալ, նշանակիչ

Ներածություն

Մանուկ Աբեղյանը հայ բանասիրության այն դասականն է, որ իր գիտական արտադրանքով ոչ թե խոր հետք է թողել գիտությունների այդ ընդգրկուն համակարգի վրա, այլ լայն հուն է բացել նույն բանասիրության առնվազն երեք գիտակարգի՝ գրականագիտության, բանագիտության և լեզվաբանության մեջ:

Հարմար առիթ է նկատել տալու համար, որ Մանուկ Աբեղյանը լեզվաբանության մեջ բնավ երիտքերականական դպրոցի ներկայացուցիչ չէ (մի իրողություն, որ թմբկահարվում է տեղի-անտեղի՝ առանց հիմնավորման), այլ հոգեբանական, և դա ակներև է նրա «Հայոց լեզվի տեսության» թե՛ ներածության մարդկային լեզվին վերաբերող գնահատումներից, թե՛ աշխատության հիմնամասում հայերենի տարբեր իրակությունները բնութագրելիս:

Պարտ է մեզ նկատել, որ ինչպես Արսեն Այտընյանը՝ արևմտահայերենի, Մ. Աբեղյանն էլ, լինելով արևելահայերենի կառուցվածքի առաջին գիտական հետազոտություն կատարողը, այդ կառուցվածքը մատուցեց հենց մե՛ր լեզվի հորինվածքին հար և հարազատ, որը, սակայն, անտես առնվեց՝ ժամանակի գոեհկությամբ ու քաղաքական բրտությամբ պայմանավորված, և այժմ, ուզենք թե՛ չուզենք, պարտավոր ենք արձանագրել, որ ստեղծագործում ենք հետաբեղյանական ռուսաբան քերականության տիրապետության շրջանում՝ թոթափել չկարողանալով նրա ազդեցությունը, այնինչ մեկ դարից ավել է, ինչ հրապարակված է գիտնականի «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը», որը մրցակցելի է մինչև իսկ մերօրյա արևմտյան լեզվաբանության շարահյուսական տեսությունների հետ: Իսկ մենք մեր գիտական գանձը «դուրիս» ենք դրել և հաշտ ու համակերպված դեգերում ենք օտար ավերում...

Առեղծվածային մի բան կա մարդկային բնույթի մեջ: Խուզարկուները հանցակազմ փնտրելիս որպես կանոն հանցանքի գործիքն առավել դժվարությամբ են հայտնաբերում դրա՝ ամենից ակնհայտ տեղում լինելիս: Նման բան կա նաև գիտությունների մեջ: Ամենից դժվարությամբ բացահայտվում են ամենապարզ իրողությունները, ապա և նույն դժվարությամբ են մարսվում այդ իրողությունների շատ պարզ նկարագրությունները: Այդպես է նաև Մ. Աբեղյանի լեզվաբանական տեսության պարագայում: Իր պարզությամբ զուլալ տեսություն է Մ. Աբեղյանի կերտած քերականությունը: Ո՛վ գիտե, գուցե այդ զուլալության բերած պայծառությունն է շլացնում մեր ուղեղը, որ մինչև մերօրյա տևականություն թույլ չի տալիս յուրացնել իրական գնահատումները, համակերպվել այդ իրականությանը...

Ստորև **նպատակ** ունենք վերաբժնորելու մեր լեզուն խորքից գնահատող արեղյանական հայեցակերպերը՝ **խնդիր** դնելով վերահաստատել դրանք նաև արդի լեզվաբանության ու լեզվանշանագիտության մեթոդաբանությամբ:

Մ. Արեղյանի քերականական հայեցակարգի ուրվագիծը

Լեզվաբանի գիտական հայեցակարգն ըմբռնելու համար պետք է մի կողմ թողնենք արդի հայերենի տեսության՝ համալսարաններում ձեռք բերած մեր իմացության պաշարը: Մասնավորապես *խոսքի մաս* ասվածը Մ. Արեղյանի հայեցակարգում զուտ շարահյուսական հասկացություն է, և այդ մասին հստակ իրազեկում է լեզվաբանը: «Խոսք» ասելով՝ նա նկատի ունի նախադասությունը, և խոսքի մասն էլ այլ բան չէ, եթե ոչ նախադասության անդամ. «Խոսքը կամ նախադասությունը բառերով արտահայտված մտածությունն է...»¹: «Բայն և լրացական բառերը, որոնցից կազմվում է խոսքը, կոչվում են խոսքի մասեր կամ նախադասության անդամներ»²: Ծավալուն նկարագրությունից խուսափելու համար Մ. Արեղյանի խմբավորած բառերը ներկայացնենք աղյուսակով³:

Բառախմբերը՝ ըստ Մ. Արեղյանի

Զգացմունք ցույց տվող բառեր	Գաղափար կամ պատկերացում ցույց տվող բառեր					
	Խոսք կազմող բառեր	Լրացական բառեր			Կապակցական բառեր կամ խոսքի մասնիկներ	
ձայնարկու- թյուն կամ միջարկություն	Խոսք կազմող բառեր	բայ	գոյական	ածական	լուծական	կոմի շարհաշ
			բայ	գոյական	ածական	
Խ ո ս ք ի մ ա ս ե ր						

Մեկ այլ տեղ՝ աշխատության սկզբնահատվածում, Մ. Արեղյանը տեղեկացնում է, որ կարելի է նաև մեկ խմբով տալ հատկանիշ ցույց տվող մակադրական բառերը՝ ածականն ու մակբայը՝ հատուկ շեշտելով, որ առաջինը՝ առարկայի (գոյականի), երկրորդը՝ հատկանիշի (գործողության՝ բայի, և ածականի ու մակբայի) հատկանիշ է ցույց տալիս⁴: Եվ այսպես՝ խոսքի մասերը (= նախա-

¹ **Արեղյան Մ.** (1965): Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, «Միտք» հրատ., էջ 359:
² Անդ, էջ 365:
³ Այս աղյուսակը վերցրել ենք «Գրական արևելահայերենի քերականության հիմունքներ» ուսումնական ձեռնարկից (տե՛ս **Գյուլգասոյան Դ.** (2016): Երևան, «Գլոբալ համալսարան», էջ 31):
⁴ Տե՛ս **Արեղյան Մ.** (1965), էջ 129:

դասության անդամները) չորսն են՝ 1) **բայը** («բայ» ասելով՝ բացառապես դիմավոր ձևերը նկատի ունենալով), որ ինքնին նախադասություն է, 2) **գոյականը** (ա. անուն գոյական, բ. թվական գոյական, գ. դերբայ գոյական, դ. դերանուն գոյական), 3) **ածականը** (ա. անուն ածական, բ. թվական ածական, գ. դերբայ ածական, դ. դերանուն ածական), 4) **մակբայը** (ա. անվանական մակբայ (*ազատորեն, քաջորեն*), բ. թվական մակբայ (*երկիցս*), գ. դերբայական մակբայ (*գրելիս*), դ. դերանվանական մակբայ): Արդ՝ այս չորս խմբի բառերն են նախադասության անդամները՝ տարբեր պաշտոններում դրսևորվող: Հենց սա՛ է երկար ժամանակ անըմբռնելի մնացել Մ. Աբեղյանի քննադատների համար: Այն, ինչ Մ. Աբեղյանի համար նշանակյալ էր, հետաբեղյանական լեզվաբանները նշանակիչ են դարձրել, և հակառակը: Այսպես՝ այսօրվա լեզվանշանագիտական ըմբռնմամբ՝ շարահյուսական նշան են կազմում գոյականն ու ենթական, գոյականն ու խնդիրը և այլն, և գոյականն արտահայտվում է ենթակայի, խնդրի և այլ պաշտոններում, ասել է՝ **գոյական + խնդիր, գոյական + ենթակա** նշանների մեջ գոյականը նշանակյալն է, ենթական ու խնդիրը՝ նշանակիչները, քանի որ ենթական, խնդիրը կլն գոյականի արտահայտության տեսակներն են: Հետաբեղյանական շրջանում հակառակ պատկերն է, որովհետև ասվում է, թե ենթական արտահայտվում է գոյականով, դերանվամբ կլն:

Գալով բային՝ հիշենք, որ միայն դիմավոր ձևերն էին բայ Մ. Աբեղյանի համար, և այստեղ ևս տարօրինակ բան չկա: Չէ՞ որ հետաբեղյանական լեզվաբանները «դերանուն» ասելով ո՛չ գոյական են հասկանում, ո՛չ ածական: Իսկ ահա Մ. Աբեղյանը միասնականորեն ինչպես դերանուն գոյական, դերանուն ածական, դերանուն մակբայ է տարբերակում, այդպես էլ տարբերակում է դերբայ գոյական, դերբայ ածական, դերբայ մակբայ: Ուստի բայը (վերստին հիշենք՝ մերօրյա ընկալմամբ՝ դիմավոր բայը) ինքնին խոսք է՝ նախադասություն, հենց դրանով էլ միակ գլխավոր անդամն է: Ասվածի լավագույն ապացույցը հենց Մ. Աբեղյանն է տալիս. «Եվ մինչդեռ բոլոր լրացումները կարող են երկրորդական նախադասությամբ փոխարինվել, բայը երբեք չի կարող մի երկրորդական նախադասությամբ արտահայտվել, որովհետև բայը քերականորեն միշտ ամենագլխավորն է: Բայը.... ինքը խոսքն է ամենապարզ ձևով....»⁵:

Մ. Աբեղյանի տեսությունից կարևոր է հիշել ստորոգյալի նրա ըմբռնումը: «Ստորոգյալ» ասելով՝ նա նկատի չունենալով այն, ինչ հասկանում են այսօր, այլ բայ-ստորոգյալի՝ միայն բայիմաստին վերաբերող հատվածը: «Ստորոգյալ»-ը նա գործածում է բառի ստուգաբանական իմաստով, այն է՝ ստորոգված, վերագրված: «Երկինքը կապույտ է» նախադասության մեջ ստորոգյալը միայն «կապույտ» բաղադրիչն է՝ որպես ենթակային վերագրյալ հատկանիշ: Բայը «է» հանգույցն է: Ահա այս երկուսը՝ «կապույտ»-ը և «է»-ն, միասին կազմում են բայ-ստորոգյալ՝ որպես գլխավոր անդամ: Բայ-ստորոգյալի բայական հատվածը՝

⁵ **Աբեղյան Մ.** (1985): Երկեր, հատոր Ը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, էջ 604:

հատկանիշը, ստորոգող երրորդ դիմանիշ է-ն՝ հենց այդ դեմքով, արդե՛ն ենթակա է, և «երկինք» բառը նշված դեմքի բացահայտիչն է՝ այդ իսկ դեմքի լրացումը: Հետևաբար, բառով արտահայտված ենթական (երկինքը) բայ-ստորոգյալի լրացումն է:

Հպանցիկ անդրադառնալով հոլովների տեսությանը (սա դատելու ծավալուն նյութ է)՝ ստիպված ենք այն ամփոփել մեկ հայտարարությամբ: Նրա իրական հետևորդն այս հարցում ոչ թե հինգ, այլ վեց հոլով ընդունող է. Ադայանն է, որը հետևել է ոչ թե Մ. Աբեղյանի առանձնացրած հոլովների թվին, այլ նրա տեսական սկզբունքին, այսինքն՝ գոյականական և դերանվանական հարացույցների համաչափությանը: Խնդիրը մեկնելի և լուծելի է նշանի ոչ թե հարթաչափական, այլ տարածաչափական մեկնակետով:

Կարծում ենք՝ պարտադիր է վերականգնել արևելահայերենի համար Մ. Աբեղյանի տարբերակած երկբարբառները՝ հրաժարվելով «երկինյուն» տարտամ հասկացությունից և անվանումից, մանավանդ որ վերջինս ներառում է ոչ միայն [յ = ի] ձայնավոր հնչյունի և մեկ այլ ձայնավորի միասնական արտասանություն, որը հենց երկբարբառն է, այլ նաև [յ = յ] բաղաձայնի և ձայնավորի համակցություն: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում ոչ թե հնչաբանական, այլ գրաբանական «սկզբունքով» են առաջնորդվում մասնագետները՝ հիմք ընդունելով «յ» գրանշանի և որևէ ձայնավորանիշի տառակցությունը, որը պարզապես գուրկ է հնչաբանական արժեքից: Այսպես՝ «յուրաքանչյուր» բառի սկզբում ունենք [յ] բաղաձայնի և [ու] ձայնավորի կապակցություն, մինչդեռ բառամիջում՝ [չ] բաղաձայնի հաջորդող դիրքում, ունենք [յու] երկբարբառը: Այդպես նաև «կյանք», «կայք» բառերում ունենք [յա] և [այ] երկբարբառները, իսկ «կայան» բառում՝ [յ] բաղաձայնի և [ա] ձայնավորի կապակցություն: Եվ անհասկանալիորեն թե՛ բաղաձայնի և ձայնավորի կապակցությունը, թե՛ երկբարբառը համարում են «երկինյուն». Սա «... անանկ բանի մը կնմաներ, որուն նմանը չ'կա»⁶...

Խորքային ու մակերեսայինը: Հայերենի ստորոգակազմը՝ լեզվի թեքական կառուցատիպի ապացույց

Այն, որ բայն ինքնին նախադասություն է, դրանով էլ միակ գլխավոր անդամը պիտի լինի նախադասության մյուս անդամների հարաբերությամբ: Այս իրողությունը, բացի Մ. Աբեղյանի անառարկելի փաստարկումից, պայմանավորված «բայ-ստորոգյալ երկրորդական նախադասության» գոյության անհնարինությամբ և ենթակա երկրորդական նախադասության գոյությամբ, որը, եթե երկրորդական նախադասության արտահայտվածությամբ ստորադաս է գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալին, չի կարող ստորադաս չլինել իր փոխակերպված դերբայական դարձվածով, ընդհանուր լեզվաբանության մեջ

⁶ Պարոնյան Հ., Մեծապատիվ մուրացկաններ: http://abrahamyan-tatev.blogspot.com/2018/11/blog-post_64.html (հասանելի էր 20 հունվարի, 2026):

հայտնի է նաև այլ հիմնավորումներով, որոնցից է Ֆերդինանդ դը Մույուրի աշակերտ Շառլ Բալլիի ուշագրավ նկատումը, թե կամայական քերականական հարաբերության հիմքում կա է բայը⁷: Շ. Բալլիի այս դրույթը հասկանալի լինելու համար բերենք այսպիսի օրինակ հայերենից.

Դռնակ < փոքր դուռ < (այն, որ) դուռը փոքր է:

Եթե «Դուռը փոքր է» նախադասությունից հանենք է-ն, կփլուզվի նախադասության շենքը: «Շենքի» ենթակառուցվածքում էլ է քողարկված այդ է-ն, այլապես չէինք ունենա «փոքր տուն» բառակապակցություն: Նույն է-ն քողարկված է նաև «դռնակ» բառում, այլապես այդպիսի բառ չէինք ունենա, ինչպես որ չունենք, ասենք, *սեղանակ, *գրքակ, *նիհարակ բառեր, որովհետև դրանցում չկա հիշատակված քողարկումը, մինչդեռ ունենք սեղանիկ, գրքույկ, նիհարույկ բառեր՝ վերի հիմնավորմամբ: Եվ հենց այդ հիմնավորմամբ էլ Շ. Բալլիի համոզմամբ ևս նախադասությունը մեկ գլխավոր անդամ ունի, որն է բայը⁸:

Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ այս կամ այն իրակության բացահայտ արտահայտվածությունը խոսքում անվանում են մակերեսային կառուցվածք, իսկ թաքուցյալ և բացահայտելի դրսևորումը՝ խորքային կառուցվածք: Թեև Մ. Աբեղյանն այդ տերմինները չի գործածում, բայց նրա տեսության մեջ գործությամբ առկա է խորքային վերլուծություն: Վերը բերվեց բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի օրինակ (*կապույտ է*), որտեղ է-ն դեմքն է՝ որպես ենթակա, *կապույտը* ստորոգյալն է՝ որպես բայիմաստի կրող: Ահա, խորքային քննությամբ Մ. Աբեղյանն ապացուցում է, որ պարզ բայ-ստորոգյալի մեջ ևս, անկախ դրանց կազմությունից, քողարկված ձևով կան նույն բաղադրիչները: Բաղադրյալ ժամանակների մեջ համեմատաբար հեշտ է դրանք բացորոշելը: Այսպես՝ *գնում եմ* բայաձևի շարահյուսական փոխակերպն է *գնացող եմ*, որտեղ *եմ*-ը հատկանիշը ստորոգող դեմքն է, *գնացող*-ը (հետևաբար և բաղադրյալ ժամանակի մեջ՝ *գնում*-ը)՝ բայիմաստը կրող ստորոգյալը՝ ստորոգվող հատկանիշը: Նշանակում է «գնում եմ» բայաձևի մեջ ևս սերտաճած ձևով առկա են այս բաղադրիչները: Առավել սերտաճած են դրանք պարզ բայաձևերի մեջ, օրինակ՝ *գրեմ*, որտեղ ստորոգյալի հատվածը բայիմաստը կրող բայահիմքն է՝ *գր-*, *եմ*-ը դիմացույցը՝ ստորոգող բայը⁹:

Թե՛ հին, թե՛ ներկայիս հայերենի կառուցվածքի վերաբերյալ չափազանց շահեկան իրազեկում է տալիս Մ. Աբեղյանը՝ հղում անելով օտար լեզվաբանների դրույթներին առ այն, թե հայերենը ևս լատիներենի և հունարենի նման *թեքական* լեզուներին հատուկ համադրականություն ունի ստորոգական դրսևորումներում, որովհետև, ի տարբերություն թեքական համարված ռուսե-

⁷ Տե՛ս **Բալլի Մ.** (1955). *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва, «Иностранная литература», էջ 120:

⁸ Տե՛ս անդ:

⁹ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.** (1965), էջ 369:

րենի, հայերենի բայը ևս, առանց դերանվանական ենթակաների մասնակցության, դյուրությամբ խոնարհվում է: Մա կարևորում ենք նրա համար, որ, չգիտես ինչու, արդի հայերենի կառուցատիպը որոշելիս մասնագետները հիմնվում են սոսկ գոյականի հոլովման համակարգի վրա՝ եզրակացնելով, թե մեր լեզուն կցական է: Ի դեպ, նույնիսկ միայն գոյականի հոլովման համակարգում ժամանակակից հայերենը ոչ թե կցական է, այլ թեքակցական, ընդ որում՝ գոնե արևելահայերենում իշխողը թեքական կառուցատիպն է:

Հարկ ենք համարում տեղեկացնել, որ Մ. Աբեղյանից հետո ֆրանսիացի լեզվաբան Լյուսիեն Տենիերը ճիշտ արեղյանական սկզբունքով է խմբավորել խոսքի մասերը և նույն սկզբունքով էլ նախադասության միակ գլխավոր անդամ է համարել բայը¹⁰: Պետք է ենթադրել, որ այդ սկզբունքին նրան ծանոթացրել է Անտուան Մեյեն, որի ասպիրանտն էր Լ. Տենիերը, իսկ Ա. Մեյեն ոչ միայն քաջատեղյակ էր Մ. Աբեղյանի տեսությանը, այլև երկու դրվատական գրախոսությունն ունի նրա «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մասին¹¹: Խոսքն այստեղ բնավ հնարավոր գրագողությանը չի վերաբերում: Չկա և չէր կարող նման բան լինել Լ. Տենիերի պարագայում, որովհետև եթե անգամ Մ. Աբեղյանի տեսության հիմքով է նրա ստեղծածը, նախ՝ դրան առարկայորեն ծանոթ չէր (չգիտեր հայերեն), ապա՝ այդ ենթադրյալ հիմքը ստեղծագործական յուրացմամբ է զարգացրել, և հետո՝ Լ. Տենիերը նորարար էր նաև շարահյուսական այլ իրողություններ գնահատելիս և բազմաթիվ բացահայտումներ է արել, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Հայ իրականության մեջ Մ. Աբեղյանի շարահյուսական տեսության հետևորդներ են և այն ստեղծագործաբար յուրացրել են Է. Աթայանը¹² և Է. Ավետյանը¹³:

Է. Ադայանը, անդրադառնալով Մ. Աբեղյանի տեսությանը, անհասկանալի մեկնաբանություն է տալիս. «Մ. Աբեղյանը ենթական բայի լրացում չի համարում, այլ առանձին բառով արտահայտվող ենթական է համարել բայական դեմքի լրացումը»¹⁴: Այն, որ առանձին բառ-ենթական բայական դեմքի լրացում՝ բացահայտիչ է համարում Մ. Աբեղյանը, իսկություն է: Բայց իրականում ենթական հենց բայի (բայ-ստորոգյալի) լրացում է համարում, որը հստակ ձևակերպված է նրա տեսության մեջ. «.... Երբ ասվում է՝ Տիգրանն այսօր դպրոցում տեսավ Արտաշեսին,– Տիգրանն, այսօր, դպրոցում, Արտաշեսին բառերը

¹⁰ Տե՛ս Թենբեր Լ. (1988). Основы структурного синтаксиса, М: «Прогресс», էջք 117-145:

¹¹ Տե՛ս Մեյե Անտուան (1978): Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., Եր. հվս. հրատ., էջք 614-615:

¹² Տե՛ս Աթայան Է. (1967): Լեզվի շարահյուսական մակարդակի տարրական միավորը և նրա ձևաբանական արտահայտությունը // ԲԵՆ, № 2, էջ 130: Атаян Э. (1968): Предмет и основные понятия структурального синтаксиса, Ереван, «Митк», 1968, էջք 124-208:

¹³ Տե՛ս Ավետյան Э. (1989). Семиотика и лингвистика, Ереван, Изд-во Ер. ун., էջք 179-226:

¹⁴ Ադայան Է. (1987): Նախադասություն և ասություն // ԲԵՆ, № 1, էջ 133:

դրվելով **տեսավ** բայի վրա՝ լրացնում, պարզում են նրա ակնարկած նշանակությունները... Դրանք տեսավ **բայի լրացումներն են**»¹⁵ (ընդգծումները հեղինակինն են): Է. Աղայանի ուսումնասիրության մեջ մեզ համար կարևորն այն է, որ նա զարգացրել է Մ. Աբեղյանի՝ ենթակայի՝ բառով արտահայտված լինել-չլինելով պայմանավորված մեկնությունը, որի վրա հիմնվելով՝ ստորոգյալները (ըստ Աբեղյանի՝ բայ-ստորոգյալները) բաժանում է երկու խմբի՝ ներառյալ ենթակայով ստորոգյալ, արտածյալ ենթակայով ստորոգյալ: 1-ին և 2-րդ դեմքի դերանուններով չարտահայտվելու դեպքում ունենում ենք ներառյալ ենթակայներով ստորոգյալներ, որովհետև բայի այդ նույն դեմքերից երևում է գործողություն կատարողը, իսկ դրանց արտահայտված լինելու դեպքում ունենում ենք հավելադիր ենթակայներով ստորոգյալներ: Մինչդեռ 3-րդ դեմքի դերանուն ենթակա այն դեպքում է գործածվում, երբ այն փոխարինում է որևէ գոյականի: Այդ դեպքում ունենում ենք բացահայտիչ ենթակա: Բացահայտիչ ենթակա կարող են ձևավորել նաև 1-ին և 2-րդ դեմքերի իմաստներ արտահայտող դիմորոշ հոդերով գոյական ենթակայները (*ծանաս, վեհո* ևլն): Այսպիսով՝ արտածյալ ենթակայները կա մ հավելադրություն են, կա մ բացահայտիչ: Թեև առարկելի է Է. Աղայանի՝ ենթակայի գլխավոր անդամ լինելու դրույթը՝ այն էլ Մ. Աբեղյանին վկայակոչելով, սակայն նրա՝ ենթակայի տեսակային խմբավորումը Մ. Աբեղյանի հայեցակարգից է բխում և այն առավելությունն ունի, որ 1-ին և 2-րդ դեմքի ենթակայների ոչ բառային կիրառությունը զեղչում չի համարում: Հայերենի, լատիներենի և հունարենի համար դա ներառյալ ենթակայի ստուգություն է:

Մանուկ Աբեղյանի հայեցակարգը ստեղծագործական դռներ բանալու տեսություն է

Այսօր սովորական է հնչում այն ձևակերպումը, թե լեզուն արտալեզվական իրականության արտացոլումն է: Իսկ ո՞րն է այն սահմանակետը, որը հնարավորություն է տալիս անցնելու արտաքին իրականությունից դեպի հայելային իրականություն, կամ ո՞րն է այդ երկու իրականությունների հանգակետը: Նյութական աշխարհի վերացարկման տեղորոշումը հավանաբար ուղեղի խոսողության և հիշողության կենտրոնների միջակայքում է՝ եղածը մտքում պահելու և հարկ եղած դեպքում պահուստից արտարկումներ անելու հնարավորությամբ: Իսկ պահուստում, տվյալ դեպքում՝ լեզվական համակարգի վերնլորտում, համակ լեզվականությունն իրենում պարփակած գերխիտ Է-ն է (Est)՝ որպես առարկայահատկանշային սերտաձածություն: Մա արիստոտելյան **անշարժ սկզբնաշարժիչն**¹⁶ է, որի անշարժությունից սերում է լեզվախոսքային շարժումը՝ հասնելով մինչև խոսքավարտ, ասել է՝ դարձ դեպի սկզբնական շարժարար անշարժություն: Դատողության կազմը քննելիս վրիպում է հան-

¹⁵ Աբեղյան Մ. (1965), էջ 363:

¹⁶ St u **Аристотель** (1976). Сочинения в четырех томах. Том 1, М., «Мысль», էջр 302, 309-314:

ճարեղ գերմանացին՝ անշարժ սկզբնաշարժիչի դեր վերապահելով սուբյեկտին¹⁷: Այնինչ ո՛չ սուբյեկտը, ո՛չ պրեդիկատը, ո՛չ նույնիսկ քերականական բայ-ստորոգյալը, որ նախադասության միակ գլխավոր անդամն է, չեն կարող անշարժ լինել: Դրանց գործառուժը դատողության և նախադասության մեջ հենց ակնառու շարժումն է, որ կա: Սկզբնաշարժիչի թույլ հուշը կա միայն ստորոգող բայի՝ Է-ի, որպես անշարժի շարժվող հարաբերակցի վրա: Իսկ սուբյեկտի և քերականական ենթակայի վրա այդ հուշն էլ չկա: «Լեզվական համակարգ» արտահայտությունը պատահականորեն չգործածեցինք: Այն աթայանական գոյամակարդակներից¹⁸ մեկի՝ տրամաբանականի անվանումն է: Համակարգի բովում կոփվում է ասելիքը, որի վերնուղորտից ազդարկվում է (ազդանշաններով) խոսքային հնարավոր հրահանգը: Լեզվական համակարգը մենք պատկերացնում ենք որպես իրարահաջորդ երեք ոլորտների ուղղաձիգ բաղկացություն: Խոսքիրադրության մեջ ասելիքի պատրաստվելիս համակարգի միջնուղորտում անշարժ Է-ն երկփեղկվում է ստորոգելիների, որոնց ուղեկցել է սկսում անշարժ Է-ի շարժական նմանակը: Խոսքը պիտի կառուցվի՝ «ինչ-որ բան ինչ-որ բան է» կադապարով: Թե այդ բաներից՝ ստորոգելիներից՝ հնարավոր ստորոգյալներից, ո՞րը կարտահայտվի խոսքում հենց որպես ստորոգյալ, արդեն խոսքիրադրության թելադրանքով և Է-ի շարժական նմանակով որոշվում է համակարգի ներքնուղորտում, այսինքն՝ ստորոգելիներից մեկը ստորոգյալ է դառնում, մյուսը շարունակում է պահպանել ստորոգելիությունը: Ներքնուղորտում կադապարի որոշվածությունից հետո ակնթարթորեն հյուսվում է հնչաշղթան: Կայծակնորեն կյանքի կոչվող այս գործընթացի սեղմ տևականության ողջ հատույթում անշարժ Է-ի նմանակը՝ որպես ներկայացուցիչ, միշտ մնում է մյուս երկու բաղադրիչից վեր՝ կարգավորելու դրանց հարաբերությունը, որն է ստորոգումը: Առարկայացնենք ասվածը: Դիցուք ասելիքը վերաբերելու է ծաղկի կապտությանը: Խոսքիրադրության զույգ հնարավորություն է տրված. կա մ ծաղիկն է կապույտ լինելու, կա մ կապույտն է ծաղիկ լինելու: Եթե (ուղեղի և հոգու թելադրանքով) որոշվում է, որ ծաղիկն է կապույտը, կազմվում է համապատասխան արտահայտություն՝ «Ծաղիկը կապույտ է», որտեղ «կապույտ»-ը ստորոգյալն է, «ծաղիկը»՝ ստորոգելին՝ հնարավոր ստորոգյալը: Խոսքիրադրային հակառակ որոշմաբ սրանք տեղերը փոխում են՝ «Կապույտը ծաղիկն է», որտեղ «ծաղիկը» ստորոգյալն է, «կապույտը»-ը՝ ստորոգելին: Երկու դեպքում էլ ասվածը դրոշմվում է «է» բայով, սրանով է վերագրվում-ստորոգվում հատկանիշը ստորոգելիին՝ ենթակային, ուստի հատկանիշ-ստորոգյալը ենթակա-ստորոգելիին վերագրող բայը **ստորոգիչն** է: Ու-

¹⁷ Տե՛ս **Гегель Г.В.Ф.** (2000). Феноменология духа. «Наука», М., էջ 17:

¹⁸ Տե՛ս **Աթայան Է.** (1988): Լեզուների ձևաբանական տիպաբանության առարկան և «անհատական լեզվական ձևի» բացահայտման խնդիրը // ԲԵՇ, № 2, էջ 41:

նեցանք զուտ կառուցվածքային եռանդամություն, որտեղ գերադասը ստորոգիչն է, իսկ ստորոգյալն ու ստորոգելին նույնաստորադաս անդամներ են, որովհետև փոխատեղելի են: Կառուցվածքային եռանդամությունը ծառայում է ասելիքը ըմբռնելուն, ուստի այն բեկվում է տրամաբանական երկանդամության: Հասկանալի է, որ երկանդամներից գլխավորը կլինի նա, որի կազմում անշարժ **Է**-ի շարժական նմանակն է: Այսինքն՝ «Ծաղիկը կապույտ է» կառուցվածքի մեջ գլխավորը «կապույտ է» բաղադրիչն է, որին ենթակա է «ծաղիկը», «Կապույտը ծաղիկն է» կառուցվածքում գլխավորը «ծաղիկն է» բաղադրիչն է, որին ենթակա է «կապույտ»-ը: Ինչպես տեսնում ենք, ստորոգելին **ենթակա** է բայ-ստորոգյալին, բայ-ստորոգյալի **ենթական** է, **ենթակա** է ստորոգյալ դառնալու, նրա հետ փոխատեղվելու: Մտորոգական կառուցվածքի իրական ըմբռնումը հնարավորություն է տալիս շարունակելու բաղադրիչների վերանվանումները: Ինչ խոսք, տերմինաբանական փոփոխությունները խրախուսելի չեն, սակայն էթե նպաստում են հասկացությունների ճշգրիտ ձևակերպմանն ու ըմբռնմանը, նույնիսկ անհրաժեշտ են: Այսպես՝ քանի որ արդեն փաստ է ենթակայի՝ բայ-ստորոգյալի նկատմամբ ստորադաս դիրքավորումը (դա նաև՝ «ենթակա» անվանումն է հուշում), համաչափության սկզբունքով բայ-ստորոգյալը վերանվանում ենք **գերակա**: Ըստ այդմ՝ նախադասության միջուկը՝ որպես գլխավոր անդամ, գերական է, որի առաջնային լրացումը ենթական է: Գերական բացահայտ կամ քողարկված ձևով բաղադրյալ կազմություն ունի: Բաղադրյալ կազմությունը քողարկված է զուտ դիմավոր բայով արտահայտված գերակայի դեպքում, դրա համար այն կոչվում է պարզ գերակա:

Մտորոգական կառուցվածքի առեղծվածներից մեկը բայի դեմքի՝ որպես ենթակայի գործոնն է: Մի կողմից՝ ասում ենք, որ ենթական բայի (գերակայի) լրացումն է, մյուս կողմից՝ փաստում, որ ստորոգիչը՝ իր դեմքով, հենց ենթական է: Քանի որ բայի դեմքով է ապահովվում նրա գերադասությունը, իսկ դեմքը ինքը ենթական է, ուրեմն պիտի որ ենթական լիներ գերադաս դիրքում: Սակայն իրողությունն այն է, որ իր դեմքը բային տրամադրելով՝ նշույթավոր ենթական համեստորեն հետ է քաշվում՝ ստանձնելով սոսկ նրա բացահայտչի պաշտոնը և հնարավորություն տալով բային կարգավորելու նախադասության միջանդամային հարաբերությունները: Դրա ապացույցներից մեկը կա գրաբարի բաղադրյալ ժամանակային ձևերում: *Տեսեալ է իմ / քն / նորս* խոնարհված ձևերում բայի դիմավորությունը թեև հաստատված է «է» օժանդակ բայով, բայց այն ոչ թե 3-րդ, այլ չեզոք դեմք է, իսկ ենթակայական դեմքերն արտահայտված են անձնական դերանուններով: Անհրաժեշտ է այդ դերանուն-դեմք-ենթականների թեքված դրսևորումը, այլապես բայի դիմավորությունը կձևավորվեր ոչ թե ընդհանուր չեզոք բայով, այլ յուրաքանչյուր դեմքի համար կունենար բայական վերջավորություններ՝ ավելորդ դարձնելով դերանունների պարտադիր առկայությունը խոնարհվելիս: Իսկ վերը բերած ներկա վաղակատար-հարակատարի ձևերում դերանուններն արդեն հավելադրություն չեն,

քանի որ լեզվական «սարքավորանքը»՝ նշակարգը (կողոր), գործի դնող լեզվի ներքին ձևը գտել է իրությունները հավասարակշռելու գաղտնիքը՝ հնարավորություն տալով չեզոք դեմքի հետ հարաբերվելու դերանվան թեք ձևերին, ըստ որում ո՛չ պատահական թեքություներով, այլ մի կողմից՝ ուղղականին առավել մերձ, մյուս կողմից՝ դրանցով հոլովատիպերի բեռնվածություն կրող **սեռականի** թեքություններով, այսինքն՝ այնպիսիներով, որոնցով կամ որոնցից սերելու հնարավորություն կա:

Քանի որ գերական (բայ-ստորոգյալը) նախադասության միջուկն է, ուստի նրան անմիջականորեն լրացնող անդամների լրացումները Մ. Աբեղյանը համարում է կողմնակի անդամներ, և սա միանգամայն տրամաբանական մտեցում է: Սակայն հետաբեղյանական լեզվաբաններն այս մի բանն էլ են աղավաղել՝ Մ. Աբեղյանի արձանագրած կողմնակի լրացումներից միայն դերբայական դարձվածի կազմում եղած լրացումների համար պահելով այդ անվանումը:

Կարծում ենք՝ կարիք կա վերանայելու նաև ստորոգման սահմանումը: Տարածված կարծիքի համաձայն՝ ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է ենթակային՝ առարկային: Կարծես թե մեր օրինակում էլ այդպես էր, այսինքն՝ «կապույտ» հատկանիշը վերագրված է «ծաղիկ» առարկային: Առերևույթ է այդպես: «Է» բայը, հաստատելով իրողությունը, հավասարություն է ապահովում բաղադրիչների միջև, նա հարաբերություններ կարգավորող **հավասարության նշան** է: Սակայն հավասարություն չի կարող լինել առարկայի և հատկանիշի միջև: Առեղծվածին օգնության է գալիս լեզուն ինքը: Ծաղիկ գույնը պարզելու համար հարց ենք տալիս՝ *ծաղիկն ի՞նչ է*: Սա առարկայական հարց է: Անգամ հատկանշային հարցը առարկայացված ենք տալիս որոշիչ հողի օգնությամբ՝ *ծաղիկն ինչպիսի՞ն է*: Մրանից հետևում է, որ ստորոգումը զուտ հատկանիշի վերագրում չէ: Ստորոգյալի մեջ ննջած է առարկան: Ստորոգյալի մեջ կա խորքային փոխանունություն, ասել է՝

Ծաղիկը կապույտ է = Ծաղիկը կապույտ ծաղիկ է:

Արդ՝ **ստորոգումը առարկայացված հատկանիշի վերագրումն է ենթակային կամ հատկանիշի վերագրումն է ենթակային առարկայնաբար**:

Մնաց ստորոգման բաղադրիչների հարաբերությունն իմաստավորել նշանագիտորեն: Ստորոգման վերնոլորտային, միջնոլորտային և ներքնոլորտային բաղկացությունը ստորոգական գերնշանի նշանակյալների ու նշանակիչների աստիճանակարգություն է ստեղծում: Վերնոլորտում ունենք նշանակյալի և նշանակչի սերտաճածություն, որի՝ միջնոլորտում դրսևորվող տրոհմամբ պայմանավորված՝ վերնոլորտի գերնշանը նշանակյալի է փոխարկվում միջնոլորտում երկփեղկված ստորոգակազմի հարաբերությամբ՝ միջնոլորտի ստորոգական բաղադրությունը վերածելով նշանակչի, քանի որ միջնոլորտը մակերեսային արտահայտությունն է վերնոլորտի բովանդակային հնարավորության: Սակայն այդ արտահայտությունը պայմանական է, քանի դեռ չունի

իրական դրսևորում: Մենք խոսում ենք ոչ թե ստորոգելիներով, այլ ստորոգելի և ստորոգյալ միավորների ստորոգչային համակցությամբ: Հետևաբար միջնորտի ստորոգակազմն էլ իր հերթին նշանակյալ է ներքնոլորտի ստորոգակազմի նկատմամբ, որտեղ որոշարկված է ստորոգման կառուցվածքային եռանդամությունը: Այդ որոշարկումը լեզվական գոյամակարդակների հարաբերության տեսանկյունից իր տեղորոշումն ունի լեզվական համակարգի և լեզվախոսքային շարակարգի հանգակետում, որի եռանդամ որոշարկվածությունը շարունակում է հնարավորություն մնալ արտահայտվելիք խոսքի համար, ուստի ներքնոլորտի ստորոգական նշանը գծակարգային գոյամակարդակի նշանակյալն է, որի նշանակիչը կառուցվածքային եռանդամությունը տրամաբանական երկանդամության բեկված խոսքային (= գծակարգում արդեն արտահայտված) ստորոգումն է՝ սերված լեզվական համակարգի և լեզվախոսքային շարակարգի՝ միջնշանային հարաբերություններով պայմանավորված հնարավորությունների շղթայով:

Եզրակացություն

1. Բարոյական պարտավորվածություն է ծանրացած մեր հոգուն, և պատասխանատվություն ենք կրում այն ամենի համար, ինչ բիրտ ժամանակների պարտադրանքով մեզսից շատ առաջ է տեղի ունեցել Մանուկ Աբեղյանի և նրա անձով պայմանավորված՝ հայ լեզվաբանության նկատմամբ:

2. Բնավ հակված չենք մտածելու, թե Ս. Աբեղյանին հաջորդած լեզվաբանները նշանակալից ներդրում չունեն հայոց լեզվի տեսական պրպտումներում: Պարզապես հարմար առիթ էր սա՝ հայացքների հոգեհարազատությամբ թելադրված մեր ստեղծագործական դարձը դեպի արեղյանական ուսմունք գուրդդելու գիտական բարոյականության խնդիրներին:

3. Վերոշարադրյալի հիման վրա հարկ է վերականգնել մեր լեզվի իրական հորինվածքին ներդաշնակ արեղյանական հայեցակարգի ընդունելի դրույթները:

ДАВИТ ГЮЛЗАТЯН – Лингвистическая концепция Манука Абеяна как гарант обновления современного арменоведения. – Лингвистическое учение Манука Абеяна имеет важное и актуальное значение не только потому, что он впервые точно выявил истинную структуру армянского языка, но и потому, что сделал это с такой виртуозностью, что его подход представляет интерес с точки зрения общей лингвистики. Он был одним из первых, кто доказал, что предложение имеет не два, а один главный член — глагол-сказуемое, одним из дополнений которого является подлежащее.

Опираясь на теорию М. Абеяна, мы попытались раскрыть сущность предикативной структуры. С чисто структурной точки зрения, различаются три компонента предикации: *предикатор*, *предикат* и *потенциальный предикат – подлежащее*. В этой триаде главным компонентом выступает *предикатор*. Подлежащее и предикат являются взаимозаменяемыми членами (например: *цветок синий – синий – (это) цветок*. Здесь наблюдается равноценное соотношение.

Для целей коммуникации данная структурная триада преобразуется в логическую двучленность: с одной стороны – возможный предикат-подлежащее, с другой – предикат и

предикатор вместе. Очевидно, что главным компонентом является тот, в составе которого находится предикатор. Если предикатор объединяется с подлежащим, то подлежащее становится предикатом, а предикатор, объединяясь с настоящим предикатом, обеспечивает функцию главного члена предложения.

Ключевые слова: *сказуемое, предикатив, предикатор, главный член, подлежащее, знак, означаемое, означающее*

DAVIT GYULZATYAN – Manuk Abeghian’s Linguistic Conception as a Guarantee of the Renewal of Modern Armenian Studies. – Manuk Abeghian’s linguistic doctrine is important and relevant not only because he was the first to accurately reveal the real structure of the Armenian language, but also because he did so with such mastery that his approach is of great interest from the perspective of general linguistics. He was among the first to substantiate that a sentence has not two but one principal member — the verb-predicate, of which the subject is one of the complements.

Based on M. Abeghian’s theory, we have attempted to reveal the essence of the predicative structure. From a purely structural point of view, we have three components of predication: the *predicator*, the *predicate*, and the *potential predicate* – the *subject*. Among this triad, the main component is the *predicator*. The subject and predicate are interchangeable members (for example: *the flower is blue – blue is the flower*). Here we observe a symmetrical (equipollent) relationship. For communicative purposes, this structural triad transforms into a logical duality: on one side stands the possible predicate-subject, and on the other side – the predicate and predicator together. Naturally, the principal component is the one containing the predicator. If the predicator forms a unity with the subject, then the subject becomes the former predicate, while the predicator, uniting with the current predicate, secures the role of the main member of the sentence.

Key words: *predicate, predicative, predicator, principal member, subject, sign, signified, signifier*

Գրականության ցանկ

- Աբեղյան Մ. (1965): Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, «Միտք» հրատ., 700 էջ: [Abelyan M. (1965), Hayoc՝ lezvi tesowt՝yown, Yerevan, «Mitek՝» hrat., 700].
- Աբեղյան Մ. (1985): Երկեր, հատոր Ը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 672 էջ: [Abelyan M. (1985), Manowk Abeghyan, Yerker, hatōr Ծ (8), Yerevan, HSSH GA hrat., 672].
- Աթայան Է. (1967): Լեզվի շարահյուսական մակարդակի տարրական միավորը և նրա ձևաբանական արտահայտությունը // ԲԵՀ, № 2, էջք 125-138: [Atʻayan E. (1967), Lezvi sʻarahyowsakan makardaki tarrakan miavorə ev nra jevabanakan artahaytowt՝yownə // BYEH, № 2, ejk՝ 125-138].
- Աթայան Է. (1988): Լեզուների ձևաբանական տիպաբանության առարկան և «անհատական լեզվական ձևի» բացահայտման խնդիրը // ԲԵՀ, № 2, էջք 37-45: [Atʻayan E. (1988), Lezowneri jevabanakan tipabanowt՝yan aʻarkan ev «anhatakan lezvakan» jevi bac՝ahaytman xndirə // BYEH, № 2, ejk՝37-45].
- Աղայան Է. (1987): Նախադասություն և ասություն // ԲԵՀ, № 1, էջք 121-138: [Aղayan E. (1987), Naxadasowt՝yown ev asowt՝yown // BYEH, № 1, ejk՝ 121-138].
- Գյուլզատյան Դ. (2016): Գրական արևելահայերենի քերականության հիմունքներ, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, «Գլոբալ համալսարան», 314 էջ: [Gyulzatyanyan D. (2016), Grakan arevelahayereni k՛erakanowt՝yan himownk՛ner, oswowmnakan jernark, Yerevan, «Global hamalsaran», 314].

- Մէյէ Անտուան (1978): Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, Եր. հվլ. հրատ., 824 էջ: [Meye Antowan (1978), Hayagitakan owsowmnasirowt'yowunner, Yerevan, EPH hrat., 824].
- Պարոնյան Հ., Մեծապատիվ մուրացկաններ: http://abrahamyan-tatev.blogspot.com/2018/11/blog-post_64.html (հասանելի էր 20 հունվարի, 2026): [Paronyan H.: Mecapativ mowrac'kanner: http://abrahamyan-tatev.blogspot.com/2018/11/blog-post_64.html]:
- Аветян Э. (1989): Семиотика и лингвистика. Ереван, изд-во Ер. ун., 288 стр. [Avetyan E. (1989), Semiotika I lingvistika, Yerevan, izd-vo Er. Un., 288].
- Аристотель (1976): Сочинения в четырёх томах, том 1, М., «Мысль», 552 стр. [Aristotel (1976), Sochineniya v cheteryox tomax, tom 1, Moskva., «Misl», 552].
- Атаян Э. (1968): Предмет и основные понятия структурального синтаксиса, Ереван, «Митк», 280 стр. [Atayan E. (1968), Predmet I osnovnie ponyatiya strukturalnogo sintaxisa, Yerevan, «Mitk», 280].
- Балли Ш. (1955): Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, «Иностранная литература», 416 стр. [Balli Sh. (1955), Obshaya lingvistika I voprosi fratsuzskogo yazika, Moskva, «Inostrannaya literatura», 416].
- Гегель Г.В.Ф.(2000): Феноменология духа, «Наука», Москва, 496 стр. [Gegel G. V. F. (2000), Fenomenologia dukha, «Nauka», Moskva, 496].
- Теньер Л. (1988): Основы структурного синтаксиса, Москва, «Прогресс», 656 стр. [Tenier L. (1988), Osnovi struktturnogo sintaxisa, Moskva, «Progress», 656].